

10- мавзу. Меҳнат муҳофазаси бўйича давлат, касаба уюшмаси ва жамоат назорати

Асосий саволлар:

1. Давлат назорат органлари, инспекциялари ва комиссиялари.
2. Корхоналардаги уч босқичли назорат.
3. Касаба уюшмаларининг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқ ва вазифалари.

Таянч сўз ва иборалар

Давлат назорати, комиссиялар, уч босқичли назорат, касаба уюшмаси, тадбирлар, меҳнат муҳофазаси хонаси, ижтимоий муҳофаза, соғлиқни сақлаш, жамоат назорати.

1. Давлат назорат органлари, инспекциялари ва комиссиялари.

Амалдаги меҳнат ҳақидаги қонунчилик асосларига биноан меҳнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат ҳақидаги қонунни назорат қилиш қуйидаги давлат ва жамоат ташкилотлари томонидан олиб борилади:

Давлат техник кон назорати агентлиги. Қарамоғида тармоқ кўмита ва инспекциялари мавжуд. Кўмиталар таркибида махсус кон ишлари, газ ишлари ва атом қувватидан фойдаланиш инспекциялари бўлиб, улар ўз назоратчилари орқали буғ қозонларининг, босим остида ишлайдиган ускуналарнинг, сиқилган газ тўлдирилган баллонларнинг, юк кўтариш (кран, лифт) машиналарининг, экскаваторларнинг тўғри ва хавфсиз ишлашини назорат қилиб туради.

Давлат санитария назорати – Соғлиқни сақлаш вазирлиги қошида ташкил қилинади. Назоратнинг бу тури корхоналарда касбий касалликларнинг олдини олиш, тупроқ, ҳаво, ер ости ва усти сув ҳавзаларини ишлаб чиқаришнинг зарарли чиқиндиларидан сақлаш, шовқиннинг таъсирини камайтириш ва шунга ўхшаш масалалар билан шуғулланади. Санитария назорати санитария эпидемиология ҳизмати ташкилотлари орқали олиб борилади.

Давлат энергетика назорати – “Ўзбекэнерго” Давлат акциядорлик компанияси тасарруфидаги “Ўздавэнергоназорат” Давлат инспекцияси томонидан олиб боради.

Бу инспекция корхоналардаги энергетик системаларни техник жиҳатдан эксплуатация қилиш борасида иш олиб боради.

Давлат ёнғин назорати – ички ишлар вазирлиги қошида ташкил қилиниб, корхоналарда ёнғинга қарши ишларни уюштиради, ўт ўчирувчи ускуналарнинг ишга яроқлилигини назорат қилади, ёнғинга қарши курашиш йўриқномаларига риоя этилишини кузатиб боради. Бу ходимларга цехларни, омборларни, биноларни ва корхоналарни назорат қилиш ҳуқуқи берилган. Агар у ерларда ёнғин чиқиш хавфи мавжуд бўлса, бунда корхона, цех ва бўлим иши қисман ёки тўлиқ тўхтатилиб қўйилиши мумкин.

Давлат касаба уюшмаси назорати – касаба уюшмалари марказий кўмитаси ҳамда республика ва вилоят назоратчилари томонидан амалга

оширилади.

Бу ташкилотларнинг техник назоратчиларига корхоналарнинг меҳнат муҳофазаси ҳақидаги қарор, қоида ва йўриқномаларни, саноат санитарияси ва меҳнат қонунчилигини назорат қилиш топширилган.

Жамоа касаба уюшмаси назорати – корхона, цех ва бўлимларда умумий мажлисда сайланган меҳнат муҳофазаси вакиллари томонидан амалга оширилади. Улар корхоналарда меҳнат қонунчилигини, хавфсизлик техникаси талабларини саноат санитарияси қонунларининг бажарилишини ҳамда жамоа шартномаларининг бажарилишини, меҳнатга бериладиган иш ҳақи тўғрилигини назорат қиладилар. Меҳнат муҳофазаси тадбирлари режаларини тузадилар.

Меҳнатни муҳофаза қилишда бошқарма назорати юқори ташкилот меҳнатни муҳофаза қилиш бўлимлари орқали амалга оширилади.

2. Корхоналардаги уч босқичли назорат.

Меҳнат муҳофазасини бошқариш тизимидан уч поғонали маъмурий – жамоа назорати корхона, ташкилот, муассаса маъмурияти ва касаба уюшмасининг асосий назорати шаклидир. Бунда мулкчилик шаклидан ҳам қатъий назар, иш ўринларида, ишлаб чиқариш бўлимларида, цехларда меҳнат шароитлари ва хавфсизлиги назорат қилинади, барча хизматлар, лавозим эгалари ва ишловчилар меҳнат муҳофазаси ҳақидаги қонунларга, стандартларга, қоидаларга, меъёрлар, йўриқномалар ва бошқа меъёрий техник ҳужжатларга қандай риоя қилаётганлари текширилади.

Уч поғонали назорат раҳбарлар ва муҳандис-техник ходимларнинг лавозим вазифаларини маъмурий назорат этишни, ҳамда жамоатчилик назоратини йўққа чиқармайди.

Меҳнат муҳофазасини ҳолатини уч поғонали назорати ишлаб чиқаришнинг хусусияти, корхонани структураси ва унинг бўлинмалари масштабига боғлиқ ҳамда, қуйидагича ўтказилади:

- биринчи поғона: бўлимда смена давомида ёки бригадада (бундан буён: бўлимда дейилади);
- иккинчи поғона: цехда, ишлаб чиқаришда ёки корхона бўлимида (бундан буён: цехда);
- учинчи поғона: бутун корхонада.

Ишлаб чиқариш бўлимларини уч поғонанинг қайси бирига тенглаштириш масаласини корхона маъмурияти касаба уюшмаси кўмитаси билан бирга ҳал қилади.

Уч поғонали назоратга корхона раҳбари ва касаба уюшмаси кўмитаси раиси раҳбарлик қилади.

Биринчи поғона

Бу поғонадаги назорат бўлим бошлиғи (уста, бўлим бошлиғи, смена бошлиғи) ва меҳнат муҳофазаси бўйича ваколатли шахс томонидан ҳар куни, иш куни (сменаси) бошланишидан олдин, зарурат бўлса (хавфли ишларда) иш куни (сменаси) давомида ҳам амалга оширилади.

Бунда қуйидагиларни текшириш тавсия этилади:

- олдинги текширувда аниқланган интизом бузилишларини бартараф қилиш бўйича тадбирларнинг бажарилиши;
- иш ўринларининг ҳолати ва тўғри ташкил этилганлиги (зарурий асбоблар, мосламалар, заготовка ва бошқа нарсаларнинг мавжудлиги ва жойлашуви);
- ўтиш жойлари ва йўлакларнинг ҳолати;
- технологик ускуналар, юк кўтарувчи ва транспорт воситаларининг хавфсизлиги;
- электр ускуналар ва электр асбоблар билан ишлаётганда электр хавфсизлиги қоидаларига риоя қилиниши;
- заготовклар ва тайёр маҳсулотларни тахлаш қоидаларига риоя қилиниши;
- ҳаво берувчи ва сўрувчи шамоллатишнинг, иш жойларидан ҳаво сўрадиган, чанг ва газларни тутиб қоладиган қурилмаларнинг созлиги;
- зарарли, ёнғин ва портлаш хавфи бор моддалар ва материаллар билан ишлаётгандаги хавфсизлик қоидаларига риоя қилиниши;
- ишлаётганлар меҳнат муҳофазаси бўйича йўриқномалар билан таъминланганлиги ва улар йўриқномаларга риоя қилиниши;
- ишлаётганлар шахсий ҳимоя воситалари билан таъминланганлиги ва улардан тўғри фойдаланиши;
- ишлаётганларда хавфсизлик техникаси бўйича гувоҳнома, хавфли ишларни бажариш учун руҳсат берувчи наряд мавжудлиги.

Текширувлар натижаси биринчи поғона назорат дафтарига ёзиб қўйилади, дафтар бўлим бошлиғида сақланади.

Изоҳлар:

1. Текширувда аниқланган тартиб бузишлар ва камчиликларни бартараф этиш тадбирлари белгиланади, муддатлар ва маъсул шахслар тайинланади.
2. Аниқланган тартиб бузишлар, қоидага кўра, бўлим бошлиғининг назорати остида зудлик билан бартараф этилиши керак. Агар аниқланган тартиб бузилишларни бўлимнинг кучи билан йўқотиб бўлмаса, унинг бошлиғи текширув тугагач, ўзидан юқори бошлиққа билдириши керак.
3. Меҳнат муҳофазаси меъёрлари ва қоидалари аварияга олиб келадиган ёки ишловчилар соғлиғига зарар етказадиган даражада бўлса, тартиб бузилиши йўқотилмагунча иш тўхтатилади.
4. Бўлим бошлиғи ва меҳнат муҳофазаси бўйича ваколатли шахс смена мажлисларида ўз жамоаларини текшириш натижасида аниқланган тартиб бузилишлари (биринчи босқичда) ва кўрилган чоралар ҳақида хабардор қилиши керак.
5. Ҳар куни смена охирида бўлим бошлиғи цех бошлиғи олдида меҳнат муҳофазасининг ҳолати ҳақида ҳисобот бериши керак.

Иккинчи поғона

Назоратнинг иккинчи поғонаси, цех бошлиғи ва цехда меҳнат муҳофазаси бўйича катта ваколатли шахс раҳбарлигидаги комиссия томонидан, камида бир ойда икки марта ўтказилади. Комиссияга цехнинг техник хизмат бошлиқлари (вакиллари), корхона бўйича меҳнат муҳофазаси бўлими муҳандиси, цехнинг тиббиёт ходими киради.

Текшириш графигини цех бошлиғи, цехдаги меҳнат муҳофазаси вакили билан келишиб белгилайди ва ҳар қайси участка бошлиғига етказди.

Бу босқичда қуйидаги ишлар бажарилади:

- биринчи поғона ишининг назоратини ташкиллаштириш ва натижалари;
- назоратнинг иккинчи ва учинчи босқичлари натижасида белгиланган тадбирларнинг бажарилиши;
- корхона ва цех бошлиғининг буйруқлари ва кўрсатмаларининг, бажарилиши касаба уюшма қўмитасининг қарорларининг, меҳнат муҳофазаси бўйича вакил таклифларининг бажарилиши;
- назорат органларининг ёзма ва оғзаки кўрсатмалари бўйича тадбирларнинг бажарилиши;
- бахтсиз ходисаларни тафтиш қилиш материаллари бўйича тадбирларнинг бажарилиши;
- ишлаб чиқариш ускуналари, транспорт воситалари ва технологик жараёнларнинг созлиги ва меҳнат хавфсизлиги стандартларининг талабларига, бошқа меъёрий-техник ҳужжатларга мослиги;
- электр ускуналар ва асбоблар билан ишлаганда ишловчилар электр хавфсизлигига риоя қилиши;
- ишлаб чиқариш ускуналари, шамоллатиш ва аспирацион тизимларни режавий огоҳлантирувчи таъмирлаш графикларига, технологик режимлар ва йўриқномаларга риоя қилиш;
- ўтиш жойлари ва галереяларнинг ҳолати;
- хавфсизлик техникаси бурчакларининг ҳолати, меҳнат муҳофазаси бўйича плакатларнинг, рангли сигналлар ва хавфсизлик белгиларининг мавжудлиги ва ҳолати;
- ҳимояловчи, сигнал берувчи ва ёнғинга қарши воситалар ва қурилмалар, назорат-ўлчов асбобларининг мавжудлиги ва ҳолати;
- зарарли ва ёнғин ҳамда портловчи, хавфи бор моддалар ва материаллар билан ишлаганда хавфсизлик қоидаларига риоя қилиш;
- ишловчиларга меҳнат хавфсизлиги бўйича йўриқномаларни ўз вақтида ва сифатли бериш;
- шахсий ҳимоя воситаларининг мавжудлиги ва улар ишловчилар томонидан тўғри ишлатилиши;
- ишловчиларни даволаш-профилактика озуқалари, сут ва бошқа профилактик воситалар билан таъминлаш;
- санитария-маиший бинолар ва қурилмаларнинг ҳолати;

- цехда меҳнат шароитларининг санитария-техник ҳолати паспортининг тўлдирилиши;
- белгиланган иш ва дам олиш режимига, меҳнат интизомига риоя қилиш.

Текширув натижалари иккинчи босқич назорати дафтарига ёзиб қўйилади ва цех бошлиғида сақланади.

Изоҳлар:

1. Комиссия тадбирларни белгилайди, цех бошлиғи ижрочини ва ижро муддатини тайинлайди.

Агар тайинланган тадбирларни цехнинг кучи билан бажариб бўлмаса, цех бошлиғи комиссия иши тугагач, бу ҳақда юқори турган бошлиққа хабар бериши керак.

Меҳнат муҳофазаси қоида ва меъёрлари қўпол равишда бузилиб, аварияга олиб келиши ёки ишловчиларнинг соғлиғига зиён етказиши мумкин бўлса, комиссия, бузилиш бартараф этилгунича ишни тўхтатиб қўяди.

2. Цех бошлиғи иккинчи поғона комиссияси меҳнат муҳофазаси бўйича аниқланган камчиликлар ва тартиб бузилишлари бўйича тадбирлар бажарилишини ташкил этиши керак. Бу тадбирлар бажарилишини меҳнат муҳофазаси муҳандиси (цех куратори) ва цехдаги меҳнат муҳофазаси бўйича ваколатли шахс назорат этади.

3. Ҳар ойда цех бошлиғи ва цехда меҳнат муҳофазасига ваколатли шахс ўз жамоаларини цехда меҳнат муҳофазаси ҳолати иккинчи ва учинчи поғона комиссиялари томонидан тайинланган тадбирлар бажарилиши ҳақида хабардор қилади.

4. Цех бошлиғи ойда бир марта корхона раҳбари ва касаба уюшмаси қўмитаси олдида цехда меҳнат муҳофазаси ҳақида ҳисобот беради.

Учинчи поғона

Учинчи поғона назорати корхона раҳбари ёки бош муҳандис ва касаба уюшмаси қўмита раиси раҳбарлигидаги комиссия томонидан, бир кварталда камида бир марта (қоидага кўра, ойда бир марта) ўтказилади. Комиссия таркибига бош муҳандиснинг меҳнат муҳофазаси бўйича муовини (меҳнат муҳофазаси хизматининг бошлиғи), касаба уюшмаси қўмитасидаги меҳнат муҳофазаси комиссиясининг раиси, техник хизматларнинг раҳбарлари, бинолар ва иншоотларни техник назорат қилиш бошлиғи, корxonанинг газ сақлаш хизмати бошлиғи киради. Назоратга меҳнат муҳофазаси бўйича ваколатли шахсларни ҳам жалб қилиш тавсия этилади.

Текширув раҳбарнинг ва текширилаётган бўлимдаги меҳнат муҳофазаси бўйича ваколатли шахснинг иштирокида ўтказилади. Йирик корхоналарни бир ўтишда текшириб бўлмайди, шунинг учун айрим цехлар (объектлар) бўйича жадвалга асосан текширилади.

Йиллик жадвал шундай тузилиши керакки, йил давомида ҳар бир цехни камида 4 марта, юқори хавфли ва меҳнат хавфсизлиги яхши йўлга қўйилмаган цехлар камида 6 марта текширилсин. Жадвал касаба уюшмаси

қўмитаси билан келишилади, корхона раҳбари томонидан тасдиқланади ва цех раҳбарларига, техник хизматларга, касаба уюшмасининг цех қўмиталарига тарқатилади.

Учинчи поғона комиссияси, кичик комиссияларга бўлиниб, ҳар бирига бош мутахассислар ёки бош муҳандиснинг ҳудудлар бўйича муовинлари раҳбар этиб тайинланиши мумкин.

Учинчи поғона назоратида қуйидагилар текширилади:

- биринчи ва иккинчи назоратнинг ташкилланиши ва натижалари;
- учинчи поғона белгилаган тадбирларнинг бажарилиши;
- меҳнат муҳофазасига оид юқори хўжалик органларининг буйруқ ва фармойишлари касаба уюшмалари органларининг қарорлари, назорат органларининг ёзма ва оғзаки кўрсатмалари, корхона раҳбари буйруқлари ва касаба уюшмасининг қарорлари бажарилиши;
- комплекс режалар, жамоа шартномалари, меҳнат муҳофазаси бўйича битимлар ва бошқа ҳужжатларда меҳнат муҳофазаси бўйича кўзда тутилган тадбирларнинг бажарилиши;
- оғир , гурухли бахтсиз ходисалар ва авриялар тавтиш материаллари бўйича чора-тадбирларни бажариш;
- цехдаги меҳнат шароитларининг санитария-техника ҳолати паспортининг
- мавжудлиги ва уни юритиш;
- меҳнат хавфсизлиги стандартларини жорий этишни ташкиллаштириш;
- бинолар, иншоотлар, цехлар ва уларга ёндош ҳудудларнинг , меҳнат муҳофазаси бўйича меъёрий-техник ҳужжатлар талабларига мувофиқ ҳолда, техник ҳолати ва тузилиши, йўллар, тоннеллар, ўтиш жойлари ва галереяларнинг транспорт юрадиган ҳолати;
- технологик юк кўтариш, транспорт, энергетик ва бошқа ускуналарнинг меҳнат муҳофазаси хавфсизлиги стандартларининг талабларига жавоб бериши;
- ҳаво ҳайдаб чиқарувчи ва ҳаво ҳайдаб киритувчи шамоллатиш, чанг ва газ тутиш қурилмалари ишининг самарадорлиги;
- ишлаб чиқариш ускуналарини режавий ва огоҳлантирувчи таъмири графиклари бажарилиши, коммуникациялар ва энергетик ускуналарни улаш схемаларининг мавжудлиги;
- ишловчиларнинг махсус кийимлар, махсус пойабзал ва бошқа шахсий ҳимоя воситалари билан таъминланганлиги, уларни бериш, сақлаш, ювишни ташкиллаш, тозалаш ва таъмирлашнинг тўғрилиги;
- ишловчиларнинг санитария-маиший хоналар ва ускуналар билан
- таъминланганлиги;
- ишловчиларга даволаш-профилактика хизматлари кўрсатиш;
- меҳнат муҳофазаси хоналарининг аҳволи;
- меҳнат муҳофазаси бўйича стендлар ҳолати, ўз вақтида ва тўғри безаш;
- ишловчиларга меҳнат хавфсизлиги бўйича ўқитиш, йўриқномалар бериш сифати ва ташкиллаштирилиши;

- цех ходимларининг авариявий шароитларда ишлашга тайёрлиги;
- меҳнат ва дам олишнинг белгиланган режимларига, меҳнат интизомига риоя қилиш.

Текширув натижалари акт билан расмийлаштирилади ва бир ҳафта ичида корхона раҳбари ва касаба уюшмаси фаоллари иштирокидаги йиғинда муҳокама қилинади:

- бунда барча цехлар ва бўлимлар раҳбарлари ҳозир бўлиши шарт;
- меҳнат шароитлари ҳолати қониқарсиз, меҳнат хавфсизлиги стандартлари ва меъёрлари бузилган деб топилган бўлим (цех) раҳбарлари тушунтириш беришлари керак;
- йиғин протокол тарзида расмийлаштирилиб, тартиб бузилишлар ва камчиликларни бартараф этиш бўйича тадбирлар, уларни бажариш муддатлари, маъсул шахслар кўрсатилади;
- зарур бўлса, корхона раҳбари тегишли буйруқ чиқаради.

3. Касаба уюшмаларининг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқ ва вазифалари.

Ўзбекистон Республикаси меҳнат қонунлари кодексида касаба уюшмалари, ходимларнинг корхоналар, муассалар, ташкилотларни бошқаришда қатнашиши алоҳида боб билан кўрсатилган. Қонунда кўрсатилишича меҳнаткашлар, шунингдек олий ва ўрта махсус ўқув юртларида билим олаётган шахслар ҳеч бир тафовутсиз ўз хоҳишларига кўра, ихтиёрий равишда касаба уюшмаси тузиш, шунингдек касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эгадирлар.

Касаба уюшмалари ўз фаолиятида давлат бошқарув органларидан, хўжалик органларидан, сиёсий ва бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақилдир ва улар ходимларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари ва манфаатларини ифода этувчи ҳамда ҳимоя қилувчи ташкилот ҳисобланади. Улар меҳнат шарт-шароитлари ва иш ҳақини белгилаш, қонунларда назарда тутилган ҳолларда меҳнатга доир қонунларни қўллаш ишларида иштирок этадилар.

Касаба уюшмалари маъмурият, мулкдор ёки у вакил қилган бошқарув органи меҳнат ва касаба уюшмалари тўғрисидаги қонунларга риоя этишларини назорат қилиб боради, аниқланган камчиликларни бартараф этишни талаб қилишга ҳақли бўлади. Улар ходимларнинг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, даъво аризаси билан судга мурожаат қилишлари мумкин.

Касаба уюшмалари давлат ижтимоий суғуртаси, шунингдек ўз ихтиёрида бўлган санаторийлар, профилакторийлар ва дам олиш уйлари, маданий-оқартув, туристик ва спорт муассасаларини бошқарадилар.

Касаба уюшмалари маъмурият билан коллектив шартнома тузиши, мусобақалар уюштириши, тартиб интизомни мустаҳкамлашда ёрдамлашиши, маъмурият томонидан таклиф этилган янги нормаларни кўриб чиқишда, мукофотлар ўлчамини белгилашда қатнашиши мумкин. Маъмурият ишчиларни иш вақтидан ортиқ ишлашга жалб этишда, балоғатга етмаган

ёшларни ишга қабул қилишда, меҳнат таътилларини белгилашда, бепул сут, совун ва профилактик озиқ-овқатлар бериладиган иш турларини аниқлашда албатта Касаба уюшмалари билан келишиши шарт.

Ўзбекистон Касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши меҳнатга ва ижтимоий-иқтисодий масалаларга оид қонун ҳужжатларини ишлаб чиқишда қатнашишлари, меҳнатга ва ижтимоий-иқтисодий масалаларга оид норматив ҳужжатлар қабул қилиш тўғрисидаги таклифларни тегишли давлат бошқарув органларига киритишга ҳақлидирлар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, амалдаги меҳнат ҳақидаги қонунчилик асосларига биноан меҳнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат ҳақидаги қонунни назорат қилиш давлат ва жамоат ташкилотлари томонидан юқоридаги тарбиб билан доимий олиб борилади.

Ўз-ўзини назорат учун саволлар

1. Меҳнатни муҳофаза қилиш борасида Давлат техник қон назорати агентлигини ўрни қандай?
2. Давлат санитария назорати нима?
3. Давлат энергетика назоратини меҳнатни муҳофаза қилишдаги ўрни қандай?
4. Давлат ёнғин назорати, давлат касаба уюшмаси назорати нима?
5. Жамоа касаба уюшмаси назорати ҳақида нималар биласиз?
6. Корхоналардаги уч босқичли назорат қандай амалга оширилади?
7. Касаба уюшмаларини меҳнатни муҳофаза қилишдаги ўрнини изоҳланг.

Уйга вазифа

Уч поғонали назоратни институт миқёсида тадбиқ қилиш мумкинми? Фикрингизни изоҳлаб, ёзилган дафтарни ўқитувчига топширинг.

Фойдаланиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2008.
2. “Меҳнат Кодекси” Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами. -Т.: 2005 й., 37-38 - сон.
3. “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. - Т.: 2002 й.; 1-сон.
4. Йўлдошев Ў., Усмонов У., Қудратов О. Меҳнатни муҳофаза қилиш. Меҳнат, 2001й.
5. «Безопасность жизнедеятельности». Под общей ред. проф. Белова С.В., М., «Высшая школа», 2000.
6. Кукин П.П. и др. «Безопасность технологических процессов. Охрана труда» М. «Высшая школа», 2000.
7. Қудратов О.Қ., Ғаниев Т.А., Сосновский Ю.С. “Ҳаётий фаолият хавфсизлиги”, маърузалар матни, ТТЕСИ, 2000.